

The Entitlement or Non-entitlement of a Refusing Co-claimant to Property Recovered through a Supplementary Oath

Sedigheh Hatami¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Ilam University, Ilam, Iran. Email: s.hatami@ilam.ac.ir

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received

26 October 2023

Received in revised form

30 December 2023

Accepted

14 January 2024

Available online

22 December 2025

Keywords:

one witness,
multiple claimants,
refusing claimant,
supplementary oath

ABSTRACT

There is no disagreement among Imami jurists regarding the establishment of jointly owned property by means of the evidentiary device of “one witness and an oath”, nor regarding the requirement that all claimants and co-owners must take the oath and that the rights of those who refuse to take it are not established. Their disagreement concerns the entitlement or non-entitlement of the refusing co-claimant to the property recovered by the swearing claimant. On this issue, for which there is no well-known dominant view among jurists, some have distinguished between specific property and debt, holding that in cases involving specific property the recovered property is shared between the swearing claimant and the refusing co-claimant, whereas in cases involving debt it belongs exclusively to the swearing claimant. Others maintain absolute co-entitlement, whether the case involves specific property or debt. A third group maintains absolute non-entitlement. Statutory law likewise contains no provision explicitly addressing this issue and determining its ruling. Given the importance of the matter, the central question is whether, where some co-claimants refuse to take the supplementary oath, the refusing co-claimant or co-claimants are entitled to the property recovered by the swearing claimant or claimants. This article identifies the existing juristic opinions on the issue, analyses and critiques the supporting arguments for each, and ultimately concludes that the preferable and well-substantiated theory is the distinction between specific property and debt. Accordingly, in cases involving specific property, the refusing co-claimant shares in the recovered property by virtue of the swearing claimant’s acknowledgment. In cases involving debt, however, the recovered property belongs exclusively to the swearing claimant by virtue of the rule of specification of debt. The competing opinions, given the weakness of their supporting arguments, are unable to establish their claims.

Cite this article: Hatami, S. (1404). The Entitlement or Non-entitlement of a Refusing Co-claimant to Property Recovered through a Supplementary Oath. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(2), 3-27. <https://doi.org/10.22034/fvh.2023.17307.1860>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2023.17307.1860>

Introduction

One of the important means of proving claims in Imami jurisprudence and Iranian statutory law is the composite evidentiary device known as “one witness and an oath” (*shāhid wāḥid wa yamīn*), also referred to as the supplementary oath. The legitimacy of this method has been established by reference to juristic consensus and numerous traditions transmitted from the Prophet (peace be upon him) and the Imams (peace be upon them), and it has been accepted by Shi‘i scholars as well as by most Sunni legal schools.

The supplementary oath applies in cases where it is not possible to produce full proof through complete testimony, namely two witnesses. Its administration is also contingent upon the claimant’s request. Unlike the decisory oath, it cannot be referred back to the opposing party, namely the denier/defendant. If the claimant refuses to take the oath, his or her right is not established.

However, an important issue in this regard, one that has remained ambiguous or unaddressed both in juristic texts and in statutory law, arises where there are multiple claimants, such as heirs, and the subject matter of the claim is held jointly among them by virtue of a single cause, such as inheritance. The key questions are as follows: In such claims, is it necessary for all co-claimants to take the oath? If some of them take the oath, hereinafter referred to as the swearing claimants, while others refuse to do so, hereinafter referred to as the refusing co-claimants, are the latter entitled to share in the property recovered by the former?

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical method and a problem-oriented approach. Data were collected through library research, based on the study and analysis of primary juristic sources, including argumentative Imami works of jurisprudence by both classical and contemporary jurists, as well as Iranian statutory law.

The stages of the research were as follows. First, the juristic arguments supporting the requirement that all co-claimants must take the oath, as well as the non-establishment of the rights of those who refuse to take it, were identified and analysed. Second, the three principal juristic views concerning the second question—namely, the entitlement or non-entitlement of the refusing co-claimant to the recovered jointly claimed property—were examined separately. These three views are:

1. the distinction between specific property and debt;
2. absolute co-entitlement, both in cases of specific property and in cases of debt; and
3. absolute non-entitlement.

For each view, its supporting authorities and arguments were set out and then subjected to critical evaluation.

Literature Review and Research Background

According to the author's search in reputable academic databases, including Irandoc, Noormags, Magiran, and the Comprehensive Portal of Islamic Sciences, no independent study has so far specifically addressed the issue of the entitlement of a refusing co-claimant to property recovered in a joint claim. This article may therefore be regarded as the first independent study devoted to this issue.

Findings

The findings of this study may be presented in two main parts.

The Requirement That All Co-claimants Take the Oath

Relying on six well-founded arguments—namely, that the claim is personal to each claimant; that the oath is personal to the oath-taker; the multiplicity of the causes of co-ownership; the general purport of the traditions concerning one witness and an oath; the principle that a claim is not established by the oath of someone other than the right-holder; and the reported consensus—this study demonstrates that the well-known view among Imami jurists is correct and well-supported. According to this view, all multiple claimants must take the supplementary oath, and the rights of those who refuse to take it are not established. There is no significant disagreement among jurists on this point.

The Entitlement of the Refusing Co-claimant to the Property Recovered by the Swearing Claimant

After examining and critiquing the three existing views, this study concludes that the correct and defensible view is the one that distinguishes between specific property and debt.

In cases involving specific property, the property recovered by the swearing claimant is shared between him or her and the refusing co-claimant. The basis for this is the implied acknowledgment by the swearing claimant of the existence of co-ownership. When the swearing claimant obtains the property from the defendant, he or she is in effect acknowledging that the property was jointly owned by him or her and the other co-claimants, and that the division made between the swearing claimant, acting on his or her own behalf, and the defendant is defective. This is because the division of jointly owned property is valid only with the consent of all co-owners.

In cases involving debt, however, the property recovered by the swearing claimant belongs exclusively to that claimant, and the refusing co-claimant has no right to it. The basis for this conclusion is the rule concerning the specification or individualisation of debt. A debt is a universal obligation in the debtor's liability. Once the debtor intends to pay a specific portion of the debt—for example, the share of one of the creditors—and that amount is received by the creditor, namely the swearing claimant, the property acquires external specification and enters the individual ownership of the swearing

claimant. In this situation, the swearing claimant's acknowledgment relates to the existence of the joint debt as such, not to co-ownership in the specific property received.

Discussion

A comparative analysis of the juristic views indicates that the theory distinguishing between specific property and debt is the more robust position. In cases involving specific property, the swearing claimant's acknowledgment of co-ownership provides the basis for the refusing co-claimant's entitlement to share in the recovered property. This is because the division of undivided jointly owned property without the consent of all co-owners is invalid, and the swearing claimant is aware of this fact.

In cases involving debt, however, the rule of specification of debt entails that the recovered property belongs exclusively to the swearing claimant. This is because a universal debt, once specified by the debtor and received by the creditor, becomes externally determined and enters the individual ownership of the recipient.

By contrast, the theory of absolute co-entitlement conflates distinct legal issues and improperly extends traditions concerning the payment of a joint debt to the case of payment of an individual share. Likewise, the theory of absolute non-entitlement rests on the erroneous assumption that refusal to take the oath amounts to a waiver of the right, whereas refusal to take a supplementary oath merely means that the right has not been proved at the present stage; it does not mean that the right has been permanently extinguished.

Accordingly, the theory of distinction is more consistent with juristic principles and also offers a practical solution for courts confronted with this issue.

Conclusion

The final conclusion of this study is that the preferable and well-substantiated theory regarding the issue of the entitlement or non-entitlement of a person who refuses to take the supplementary oath to property recovered in a joint claim is the theory of distinction between specific property and debt. Accordingly, in cases involving specific property, the refusing co-claimant shares in the recovered property by virtue of the swearing claimant's acknowledgment. In cases involving debt, however, the recovered property belongs exclusively to the swearing claimant by virtue of the rule of specification of debt.

Given the existing legislative gap in this area—namely, the silence of statutory law or the lack of explicitness in existing provisions, such as the Note to Article 279 of the Iranian Code of Civil Procedure, which concerns the oath

of confirmation—it is proposed that a provision with the following content be added to the Code of Civil Procedure or to other relevant legislation:

“In all financial claims capable of being proved by one witness and an oath, where there are multiple claimants, all co-claimants shall be required to take the oath. If some of them refuse to take the oath, their right shall not be established. As regards the property recovered by the swearing claimant, if the recovered property is specific property held jointly, the refusing co-claimant shall share in it; however, if the recovered property consists of a debt, the refusing co-claimant shall not share in it.”

This approach is consistent with sound juristic principles and can also serve as a clear and equitable practical basis for judicial courts, while preventing secondary disputes after the issuance of judgment.

Declarations

Author Contributions: The author’s contributions to the article are as follows:

- Data collection: Sedigheh Hatami
- Preparation of the research report: Sedigheh Hatami
- Data analysis: Sedigheh Hatami

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: The author does not wish to express gratitude to any natural or legal person.

Ethical Considerations: The author has observed ethical principles in conducting and publishing this scientific research, and this has been confirmed by the author.

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: According to the author’s declaration, this article involves no conflict of interest.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: The author did not use artificial intelligence at any stage in the writing of this article.

استحقاق یا عدم استحقاق ناکل سوگند تکمیلی در مال مأخوذ به شرکت

صدیقه حاتمی

۱. استادیار گروه فقه و مباحث حقوق اسلامی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: s.hatami@ilam.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

بیمین تکمیلی. در ثبوت مال مشترک با دلیل «شاهد واحد و یمین» و از طرفی ضرورت اتیان سوگند توسط تمام خواهان و شرکا و عدم ثبوت حق ناکلین سوگند، اختلافی میان فقیهان امامیه وجود ندارد، بلکه اختلاف آنان در زمینه استحقاق یا عدم استحقاق ناکل سوگند در مال مأخوذ توسط حالف است؛ در این مورد که دیدگاه مشهوری میان فقیهان وجود ندارد، گروهی قائل به تفصیل میان عین و دین شده‌اند؛ بدان گونه که در عین، مال مشترک میان حالف و ناکل است و در دین، مال مختص به حالف است؛ گروهی قائل به شراکت مطلقاً (خواه در عین و خواه در دین) و گروه دیگر نیز قائل به عدم شراکت مطلقاً شده‌اند. در قوانین موضوعه نیز ماده‌ای که صراحتاً به آن بپردازد و حکم آن را مشخص نماید، وجود ندارد. نظر به اهمیت مسئله، در صورت نکول برخی شرکا از ادای سوگند تکمیلی، آیا ناکل یا ناکلین بر مال اخذشده توسط حالف یا حالفان مستحق‌اند یا خیر؟ ضمن احصای اقوال موجود در مسئله، مستندات هر دیدگاه را مورد تحلیل و نقد قرار داده و در خاتمه به این نتیجه رسیده است که نظریه راجح و مستدل در مسئله، نظریه «تفصیل میان عین و دین» است. بر این اساس، در اموال عینی، ناکل به جهت اقرار حالف، در مال اخذشده شریک است و در اموال دینی، به جهت قاعده تعیین دین، مال اخذشده مختص به حالف است. اقوال رقیب با توجه به ضعف مستندات آن‌ها یارای اثبات مدعای خود را ندارند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

شاهد واحد،
مدعی متعدد،
مدعی ناکل،
بیمین تکمیلی

استناد: حاتمی، صدیقه. (۱۴۰۴). استحقاق یا عدم استحقاق ناکل سوگند تکمیلی در مال مأخوذ به شرکت. مطالعات فقه

اسلامی و مباحث حقوق، ۲۰(۲)، ۲۷-۳۰. <https://doi.org/10.22034/FVH.2023.17307.1860>

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

بنا به دلیل اجماع (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۲۷۵؛ ابن زهره، ۱۴۱۷، ص. ۴۳۹؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۱۴۰) و روایات مستفیضه، بلکه متواتری که در کتب روایی وجود دارد (رک: حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، صص. ۲۶۴-۲۷۰)، یکی از طرق اثبات دعوا استناد به دلیل «شاهد واحد و یمین» است؛ لذا مشروعیت آن مورد اتفاق علمای شیعه و همچنین اکثر علمای اهل سنت است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۷۰؛ محقق سبزواری، ۱۴۲۳، ج. ۲، ص. ۷۰۹؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۸۹؛ ابن قدامه، ۱۴۱۷، ج. ۱۲، ص. ۱۱؛ بیهقی، ۱۴۱۹، ج. ۱۰، صص. ۱۷۳-۱۷۴؛ مرداوی مقدسی، ۱۴۱۸، ج. ۱۲، صص. ۸۲-۱۱۵). چنین سوگندی که به همراه شاهد واحد و توسط مدعی ادا می‌گردد، توسط حقوق‌دانان به سوگند تکمیلی نام‌گذاری شده است (توکلی، ۱۳۹۸، ص. ۵۱۹؛ شمس، ۱۳۸۷، ص. ۲۷۳). ادای سوگند تکمیلی در مواردی است که امکان اقامه بینه نیست و ادای آن نیز منوط به درخواست مدعی است و برخلاف سوگند بتی قابل رد به طرف مقابل یعنی منکر نیست و در صورت امتناع مدعی از اتیان سوگند، حق وی ثابت نمی‌گردد (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۱۲، ص. ۴۶۹؛ امام خمینی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۴۲۵).

گرچه برخی ویژگی‌ها و مسائل مربوط به سوگند تکمیلی چون محدوده اعتبار و همچنین تقدیم شهادت بر آن در قوانین مختلف نظیر مواد ۲۳۰ و ۲۷۷ قانون آیین دادرسی مدنی و همچنین ماده ۲۰۹ قانون مجازات اسلامی مطرح شده است، اما قانون‌گذار در خصوص مواردی که خواهان متعدد و مال (مدعی‌به) به سبب واحد همانند ارت و غیره مشترک میان آنان است، سکوت نموده است؛ اینکه آیا در این گونه دعاوی تمامی شرکا باید اتیان سوگند نمایند یا صرف اتیان یک سوگند از سوی یکی از آنان کفایت می‌نماید و همچنین اینکه در صورت ادای سوگند توسط برخی شرکا و نکول برخی دیگر، آیا ناکل یا ناکلین بر مال اخذشده توسط حالف یا حالفان مستحق‌اند یا خیر؟

گرچه تبصره ماده ۲۷۹ قانون آیین دادرسی مدنی در دعوی بر میت در صورت تعدد وراث (خواهان)، اتیان سوگند توسط تمام وراث را لازم دانسته است و چنانچه برخی ادای سوگند نموده و برخی نیز نکول نمایند، ادعا نسبت به کسانی که ادای سوگند نموده را ثابت و نسبت به نکول‌کنندگان ساقط قرار داده است. اما این ماده نخست، در خصوص سوگند استظهاری است (اتیان سوگند مدعی در دعوی بر میت) نه سوگند تکمیلی که محل بحث است. دوم، حتی در صورت استناد به دلیل اولویت (چراکه سوگند استظهاری به ضمیمه دو شاهد عادل است. حال آنکه سوگند تکمیلی به همراه اقامه یک شاهد عادل است) و تسری حکم آن به سوگند تکمیلی و سقوط حق نکول‌کنندگان، باید چنین اذعان داشت که در مسئله فراروی پژوهش حاضر میان فقیهان امامیه اختلاف نظر است و حکم ماده فوق یکی از دیدگاه‌های شاذ مورد پذیرش معدودی از فقها است که ادله استنادی آن مورد تردید و خدشه‌پذیر است؛ حال آنکه در مسئله چند دیدگاه دیگر وجود دارد که یکی آن‌ها تفصیل میان عین و دین، مستند به ادله قوی است و پیروان زیادی از فقیهان معاصر را با خود همراه نموده است، پژوهش حاضر نیز در جهت تقویت آن برآمده است. گرچه استناد به دلیل اولویت نیز محل تردید است؛

زیرا در دعوی بر میت، مدعی علیه فوت نموده و اتیان سوگند استظهاری جهت اطمینان خاطر قاضی از محق بودن خواهان است، درحالی که در سوگند تکمیلی مدعی علیه حی است.

بنابراین اهمیت پژوهش از این جهت است که گرچه مشهور و بلکه مجموع فقیهان امامیه، تمام شرکا را ملزم به اتیان سوگند نموده‌اند، اما در زمینه استحقاق یا عدم استحقاق ناکل از مال اخذشده توسط حالف، میان آنان اختلاف نظر وجود دارد؛ به‌ویژه اینکه در این مورد نظریه مشهوری نیز وجود ندارد، چراکه بسیاری از فقیهان متقدم و متأخر در فرض مسئله سکوت نموده‌اند. در قوانین موضوعه نیز مسئله مزبور یا مسکوت وانهاد شده است یا در صورت استناد به بصره ماده ۲۷۹ قانون آیین دادرسی مدنی، این ماده خلاف دیدگاه اقوی و مورد پذیرش پژوهش حاضر است. لذا اتخاذ نظریه‌ای قوی که بتواند مبنای عمل در محاکم قضایی قرار گیرد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بنابراین نظر به اهمیت بحث، جستار حاضر در پژوهشی مسئله‌محور و با اتخاذ شیوه توصیفی تحلیلی، ابتدا به ضرورت اتیان سوگند تکمیلی توسط تمامی شرکا و سپس به تبیین هر یک از اقوال و تحلیل مستندات مسئله استحقاق یا عدم استحقاق ناکل سوگند از مال مأخوذ توسط حالف می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

تا جایی که در پایگاه‌های معتبر علمی از قبیل ایرانداک (پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران)، نورمگز (بانک نشریات تخصصی علوم انسانی و اسلامی به زبان‌های فارسی و عربی)، مگپران (بانک اطلاعات نشریات کشور)، پرتال جامع علوم انسانی (وابسته به پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)، جست‌وجو شد، هیچ پژوهشی که به موضوع تحقیق فرارو پردازد، مشاهده نگردد.

ضرورت اتیان سوگند تمام شرکا

مشهور بلکه متفق علیه میان فقیهان امامیه چنین است که در دعوی واحد در صورتی که خواهان متعدد و مدعی به مشترک میان آنان باشد و جهت اثبات دعوی شاهد واحد اقامه گردد، جهت ثبوت ادعا نسبت به تمام شرکا، لازم است تمام آنان قسم ادا نمایند؛ یعنی با تعدد مدعی قسم نیز متعدد می‌گردد و چنانچه برخی شرکا از اتیان سوگند نکول نمایند، صرفاً حالف یا حالفان ثابت می‌گردد و حق ناکل یا ناکلان ثابت نمی‌گردد و لازمه ثبوت حق آنان اتیان سوگند است (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۸، ص. ۱۹۱؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۲۶۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۱۶۲؛ خمینی، بی‌تا، ج. ۲، صص. ۴۲۴-۴۲۵). همانند اینکه دو برادر (ورثه) مدعی گردند که پدرشان (مورث) ده میلیون تومان از فلان شخص طلبکار است یا فلان خانه که در دست دیگری است متعلق به پدر ایشان بوده است؛ در چنین حالتی پس از اقامه شاهد واحد، چنانچه هر دو قسم اتیان نمایند، مال مشترک میان هر دو نفر است، اما چنانچه یک نفر قسم ادا نماید و دیگری نکول نماید، صرفاً ادعای مدعی که قسم ادا نموده یعنی پنج میلیون تومان یا ادعا نسبت به نصف خانه ثابت می‌گردد.

در چنین دعوی‌ای نمی‌توان با ادعای ملازمه، مدعی ثبوت حق دیگر شرکای ناکل با ثبوت حق حالف شد؛ زیرا نخست، در باب قضا نه دلیلی بر جواز قضاوت با ملازمه است و نه ملاک قضاوت است (مؤمن، ۱۴۲۲، ص. ۲۴۸). دوم، چنین ملازمه‌ای هم وجود ندارد (روحانی، ۱۴۱۲، ج. ۲۵، ص. ۱۵۸؛ تبریزی، ۱۴۲۹،

ج. ۱، ص. ۲۴۷؛ زیرا محتمل است شرکای دیگر حق خویش را پیش تر اخذ یا ابرا نموده باشند، یا به دلیل عدم علم و غیره حاضر به اتیان سوگند نباشند (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۱۲، ص. ۱۶۵). بنابراین با وجود چنین احتمالاتی نمی‌توان قائل به ملازمه ثبوت حق ناکل با ثبوت حق حالف به واسطه شاهد واحد و یمین شد.

بنابراین همان‌گونه که با یمین واحد یکی از شرکا بر خصوص حصه خویش، حصه سایر شرکا ثابت نمی‌گردد، بلکه با اتیان یمین واحد به نحو جمیع و شمول حصه سایر شرکا، همچنین حصه سایر شرکا جز با اتیان سوگند هر کدام به نحو مستقل ثابت نمی‌گردد (همانند اینکه چنین سوگند ادا نماید که: سوگند می‌خورم مال مزبور ارضیه پدرمان بوده و متعلق به تمام ورثه است) (کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ص. ۹۱). گرچه معدودی از فقیهان در این مورد به دلیل وحدت دعوی، سوگند واحد را کافی دانسته‌اند (یزدی، ۱۴۲۹، ج. ۲، ص. ۱۸۶)؛ اما بطلان چنین ادعایی با بیاناتی که در ادامه در خصوص لافسه بودن سوگند ذکر می‌گردد، مشخص است. جهت اثبات مدعای «لزوم اتیان سوگند توسط تمام شرکا و عدم ثبوت حق ناکل» می‌توان به ادله ذیل استناد نمود:

(۱) لافسه بودن دعوی: در فرض مسئله دعوی فی الواقع منحل به چند دعوی شده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۰؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۹۳؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۱۲، ص. ۱۶۵) و هر مدعی نسبت به سهم خویش مدعی محسوب می‌گردد، اما نسبت به سایر سهام‌ها مدعی محسوب نمی‌گردد و نسبت به آن‌ها اجنبی است (کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ص. ۹۱؛ سبحانی، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۵۳۷؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۴۵۴)؛ حال آنکه یکی از شرایط صحت اقامه دعوی در محاکم این است که مدعی باید کسی باشد که حقی را برای خویش (لافسه) یا برای کسی که نسبت به وی ولایت یا وکالت دارد ادعا نماید؛ لذا مدعی به صرف اقامه شاهد واحد نمی‌تواند دعوی خویش را ثابت نماید، مگر به ضمیمه سوگند.

(۲) لافسه بودن قسم: مقتضای قاعده این است که در دعوی واحد با خواهان متعدد، هر مدعی باید جهت اثبات مدعای خویش قسم اتیان نماید؛ زیرا قسم از محدوده حق هیچ‌کسی سرایت نمی‌نماید و قسم اثبات مال برای نفس شخص است (لافسه) نه مال غیر (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۳، ص. ۵۱۵؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ج. ۱۰، ص. ۱۴۲؛ مؤمن، ۱۴۲۲، ص. ۲۴۸؛ آشتیانی، ۱۴۲۵، ج. ۲، ص. ۶۶۵)؛ لذا قسم برای خود شخص مفید فایده و حجت است و اتیان آن بر مال غیر یک امر غیرجایزی است، برخلاف شهادت که فلسفه آن اثبات مال برای غیر است. لذا گرچه شاهد واحد شهادت به مجموع داده است، اما از آنجاکه علاوه بر شاهد واحد نیاز به ضمیمه قسم مدعی هم هست، هر مدعی باید قسم مستقلی ادا نماید و این قسم هم به مقدار حصه و حق مربوط به شخص مدعی می‌تواند اثر داشته باشد؛ بنابراین این احتمال که قسم یک مدعی کافی از مجموع است، صحیح نیست.

(۳) سبب یا اسباب شرکت: وحدت سبب فرضاً ارث یا اقرار و غیره که موجب شراکت چند نفر شود، سبب اکتفا به سوگند واحد نمی‌گردد؛ علاوه بر اینکه در محل بحث با شاهد واحد و یمین مدعی، مال ثابت می‌گردد نه سبب آن و سبب در فرض مسئله نیز منحل به اسباب شده است (تبریزی، ۱۴۲۹، ج. ۱، ص. ۲۴۷).

(۴) اطلاق روایات باب شاهد و یمین: مطابق با روایات باب اعتبار شاهد واحد و یمین، ثبوت حق مبتنی بر اقامه شاهد به همراه یمین مدعی است؛ در بسیاری از این روایات عبارات «یمین المدعی»، «یمین الطالب»، «یمین طالب الحق»، «یمین صاحب الحق» و «یمین الخصم» ذکر شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، صص. ۲۶۴-۲۷۰) و چنان که مشخص است عبارات مدعی، طالب، صاحب حق و خصم همگی مطلق اند، یعنی خواه مدعی واحد و خواه متعدد جهت ثبوت مدعایش باید سوگند ادا نماید.

(۵) اصل: اصل عدم ثبوت دعوی با یمین غیر صاحب حق است (تبریزی، ۱۴۲۹، ج. ۱، ص. ۲۴۹). حصه ممتنع از سوگند ثابت نیست؛ زیرا سوگند جزء سبب استحقاق است با این توضیح که سبب استحقاق دو جزء دارد، یک جزء شاهد واحد و دیگری سوگند و سوگند مزبور مختص به یکی از دو شریک است و چه بسا شریک دیگر حصه خویش را ابراً یا استیفاً نموده باشد (محقق نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۷، ص. ۲۷۶)؛ لذا گرچه نسبت به شرکای ناکل یکی از اجزای سبب استحقاق یعنی شاهد واحد محقق شده است، اما جزء دیگر آن یعنی اتیان سوگند محقق نشده است. البته ناگفته نماند که با وجود استناد به اطلاق روایات که دلیل لفظی است، نوبت استناد به اصل عملی نمی‌رسد؛ اما از آنجا که دلیل لفظی و لبی هر دو مثبت یک ادعا و آن لزوم سوگند جمیع شرکا هستند، لذا به هر دو دلیل اشاره گردید.

(۶) اجماع: صاحب جواهر لزوم اتیان سوگند توسط تمام شرکا و عدم ثبوت حق ناکلین را به خلاف نسبت داده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۴). ناگفته نماند که استناد به اجماع با محذور مهمی و آن عدم بیان مسئله محل بحث در کتب اکثر فقیهان متقدم، روبه‌رو است (مفید، ۱۴۱۳، ص. ۷۲۷؛ راوندی، ۱۴۰۵، ج. ۱، ص. ۲۹۹؛ ابن زهره، ۱۴۱۷، ص. ۴۳۹؛ ابوصلاح حلبی، ۱۴۰۳، ص. ۴۳۸؛ کیدری، ۱۴۱۶، ص. ۵۲۸؛ سلار دیلمی، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۳؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸، ص. ۲۲۲؛ ابن براج، ۱۴۰۶، ج. ۲، ص. ۵۶۲؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۱۴۰)؛ تنها فقیه متقدمی که به محل بحث پرداخته، شیخ طوسی در کتاب مبسوط است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۸، ص. ۱۹۱)؛ لذا با وجود چنین محذوری نمی‌توان مدعی اجماع شد.

دیدگاه‌ها درباره استحقاق یا عدم استحقاق ناکل سوگند

چنان‌که در سطور پیشین بدان اشاره شد، در دعوی مقتضی شرکت میان شرکا که مستند و قائم به شاهد واحد و یمین باشد، در صورت نکل برخی شرکا از اتیان سوگند، صرفاً حق حالف یا حالفان ثابت می‌گردد و حق ناکل یا ناکلان ثابت نمی‌گردد؛ از این جهت، خلافتی میان فقیهان امامیه نیست، اما آنچه میان فقیهان اختلاف ایجاد نموده و سبب ابراز دیدگاه‌ها و نظرات متفاوت شده است، در استحقاق یا عدم استحقاق ناکلان در حصه اخذشده توسط حالفان است: اینکه بعد از ثبوت دعوی استیفا و قبض مال توسط حالف، آیا کسانی که قسم ادا نموده‌اند نیز در حصه اخذشده با حالفان شریک‌اند یا خیر؟ به عبارتی، آیا ناکل با حالف در حصه‌ای که از مدعی‌علیه اخذ می‌نماید، شریک است یا خیر؟ همانند اینکه در مثال یادشده در سطور پیشین، بعد از استیفا مبلغ پنج میلیون تومان یا بعد از افراز نصف خانه و استیفا آن از مدعی‌علیه، آیا برادر دیگر در حصه اخذشده با وی شریک است یا خیر؟

در این مورد سه دیدگاه در آثار فقهی یافت می‌شود.

دیدگاه اول: تفصیل میان عین و دین

برخی فقیهان میان حالتی که مدعی به دین است با حالتی که مدعی به عین است، تفصیل قائل شده‌اند؛ در عین، حصه اخذشده مشترک میان حالف و ناکل است، اما در دین، حصه اخذشده مختص به حالف است. علامه حلی در تحریر الاحکام، اولین فقیهی است که قائل به تفصیل شده است (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج. ۵، ص. ۱۷۶) و پس از ایشان شهید ثانی نیز به این دیدگاه گرایش پیدا نمود (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۳، ص. ۵۱۸) و در نهایت این دیدگاه پیروانی به‌ویژه از میان فقیهان معاصر پیدا نمود (محقق اردبیلی، ۱۴۲۳، ج. ۲، ص. ۳۱۸؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۹۴؛ محقق نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۷، ص. ۲۷۶؛ خوبی، ۱۴۲۲، ج. ۴۱، ص. ۴۳؛ تبریزی، ۱۴۲۹، ج. ۱، ص. ۲۴۷).

ادله دیدگاه

دلیل اشتراک ناکل با حالف در عین و دلیل عدم اشتراک ناکل با حالف در دین به تفکیک ذکر می‌گردد: (أ) دلیل اشتراک در عین: مقتضای قاعده، اشتراک حالف و ناکل در حصه مأخوذ و عدم اختصاص به حالف است؛ زیرا حالف معترف و مقر است به اینکه آنچه را که اخذ نموده، مشترک میان او و سایر شرکای ناکل است (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۹۴؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰، ص. ۲۲۶)؛ با این توضیح که گرچه حالف نصف مال (یا ثلث یا هر میزان از مال) را مالک بوده، اما نصفی که اخذ نموده بر اساس تقسیم فاسد بوده است؛ زیرا تقسیم صحیح، تقسیم مال میان شرکا است و تقسیم میان حالف (شریک) و مدعی‌علیه (غیرشریک - غاصب به تصور حالف) تقسیم فاسد است (تبریزی، ۱۴۲۹، ج. ۱، ص. ۲۴۷)؛ لذا هرچند آنچه را که اخذ نموده، مأخوذ به حق است، اما تقسیم فاسد است و خود حالف معترف به اشتراک مال میان خود و سایر شرکا است؛ بنابراین بنا به اعتراف وی آنچه اخذ نموده مشترک وی و سایر شرکای ناکل است و اختصاص

حصه به حالف وجهی ندارد؛ لذا چنین شراکتی از باب اثبات مال غیر با سوگند غیر نیست، بلکه به سبب اقرار حالف به شراکت است.

ب) دلیل عدم اشتراک در دین: مقتضای قاعده، اختصاص حصه مأخوذ به مدعی حالف و عدم مشارکت سایر شرکای ناکل است؛ زیرا قاعده در دین چنین است که دین پس از تعیین مدیون و قبض دائن تعیین پیدا می‌نماید (محقق اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۱۹؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۹۴؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰، ص ۲۲۷)؛ با این توضیح که دین کلی در ذمه است «کلی ما فی الذمه» و اختیار تعیین «کلی در ذمه» در خارج بر عهده مدیون (دافع) است؛ لذا پس از تعیین مال توسط مدیون و قبض دائن و مستحق، دین تعیین پیدا می‌نماید. بنابراین در تعیین دین در خارج قصد مدیون و قبض دائن (قبض وی شرط است نه قصد) شرط است و در محل بحث نیز قاعده تعیین دین صادق است.

ارزیابی ادله

ادله مزبور ممکن است با اشکالاتی روبه‌رو گردد که بدان‌ها پاسخ داده می‌شود:

أ) چنانچه بر دلیل اشتراک ناکل با حالف در عین به واسطه اقتضای قاعده اشکال شود که مدیون حصه حالف را تعیین و سپس پرداخت نموده، لذا با تعیین مدیون مال به حالف اختصاص پیدا می‌نماید، از این اشکال چنین پاسخ داده می‌شود که برخلاف مال دینی مشترک، مفروز و تقسیم نمودن مال عینی مشترک بر عهده مدیون نیست، بلکه نخست، در اختیار خود شرکا و دوم، با رضایت تمام شرکا است؛ لذا چنانچه مدیون فرضاً نصف مال مشترک را به یکی از شرکا به‌عنوان سهم وی پرداخت نماید، به دریافت‌کننده اختصاص پیدا نمی‌نماید؛ زیرا نخست، چنین تقسیمی توسط مدیون صورت گرفته که وی مفروز و تعیین‌کننده مال مشترک نیست، دوم، هیچ‌کدام از شرکا بدون رضایت دیگر شرکا، اختیار و سلطنت تقسیم مال مشترک را ندارند (محقق اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۱۸؛ خوبی، ۱۴۲۲، ج ۴۱، ص ۴۳).

ب) چنانچه بر دلیل عدم اشتراک ناکل با حالف در دین به واسطه اقتضای قاعده اشکال شود که همان‌گونه که در عین مشترک حالف اقرار بر اشتراک حصه مأخوذ میان خود و سایر شرکا دارد، در دین مشترک نیز چنین اقراری وجود دارد، از این اشکال چنین پاسخ داده می‌شود که اقرار حالف بر اشتراک وی با ناکل بر اصل حق است نه اینکه اقرار بر اشتراک در مال مأخوذ معین در خارج باشد (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۹۴)؛ با این مثال که همان‌گونه که اگر شخص پنج میلیون تومان از کسی طلب داشته باشد، پس از پرداخت مبلغ توسط مدیون و قبض دائن، مال حق شخص است، در محل بحث نیز اگر شخصی نصف ده میلیون تومان از کسی طلب داشته باشد و نصف دیگر آن متعلق به دیگری باشد، در صورت مطالبه حق خویش و پرداخت از جانب مدیون و قبض از جانب مدعی حالف، آنچه اخذ شده حق و سهم وی است و دیگری با او شریک نیست. لذا از آنجاکه مدیون آنچه را که پرداخت نموده به‌عنوان دین مشترک پرداخت نکرده، بلکه به‌عنوان حصه خود آن شخص مدعی پرداخت نموده و مدعی طلبکار هم آن را به‌عنوان سهم خودش قبض نموده است و مطابق قواعد، این وفای به دین محسوب می‌گردد و آنچه اخذ شده است هم به لحاظ قصد مدیون و هم به لحاظ قبض طلبکار تعیین پیدا کرده است و در چنین صورتی دیگر مشارکت دیگران در آن سهم معنا نخواهد داشت.

در فرض مسئله، ادعای عدم جواز اخذ دین مشترک جز با اذن تمام شرکا نیز پذیرفته نیست؛ زیرا دین مشترک با قصد مدیون و قبض دائن در واقع منحل به دعاوی متعدد و دیون متعدد شده است و ارتباطی میان دیون متعدد نیست؛ لذا آنچه توسط حالف اخذ شده است، دین متعلق به وی است (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰، ص. ۲۲۷).

دیدگاه دوم: شراکت مطلقاً

برخی فقیهان امامیه معتقدند مال مأخوذ به شرکت توسط حالف، خواه عین و خواه دین، مشترک میان تمام شرکا است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۶؛ آقا ضیاء، بی تا، ص. ۱۴۳).

ادله دیدگاه

أ) دلیل اشتراک در عین: دلیل این گروه از فقیهان در خصوص اشتراک در عین همان دلیل مذکور در دیدگاه تفصیلی است و آن مقتضای قاعده به سبب اقرار حالف بر اشتراک مال مأخوذ میان خود و سایر شرکا است که پیش تر توضیح آن گذشت (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۶؛ آقا ضیاء، بی تا، ص. ۱۴۳).

ب) ادله اشتراک در دین: در این مورد به چند دلیل استناد شده است:

- (۱) عدم تفاوت میان عین و دین: میان عین و دین فرقی نیست و در دین هم مشارکت است؛ زیرا دین عین است و فقط کلی است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۶)؛ لذا مطابق با این تعبیر همان گونه که در عین شراکت است، در دین نیز شراکت است.
- (۲) اقرار حالف به شراکت سایر شرکا: در مال دینی مشترک نیز همانند مال عینی مشترک، حالف مقر به شراکت دین میان وی و سایر شرکا است؛ لذا به دلیل چنین اقراری، مال مشترک میان تمام شرکا است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۷).
- (۳) عدم ولایت مدیون بر تعیین مال مشترک: مدیون ولایتی بر تعیین مال مشترک ندارد؛ لذا مفروز نمودن دین توسط مدیون موجب تقسیم و تعیین مال در خارج نمی گردد (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۷؛ آقا ضیاء، بی تا، ص. ۱۴۴).
- (۴) روایات مربوط به فساد تقسیم دین: بنا به روایات مربوط به بطلان تقسیم دین مشترک، چنانچه مدیون دین مشترک را به بعض شرکا پرداخت نماید و آن ها نیز برای خویش قبض نمایند، در این صورت دین اختصاص به بعض شرکا پیدا نمی کند، بلکه سایر شرکا نیز در آن شریک اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۲۸۶). بنابراین مقتضای روایات شرکت است و حکم به عدم شراکت سایر شرکای ناکل در دین مشترک مخالف با روایات است؛ زیرا نصوص خاص دلالت دارند بر اینکه تقسیم دین مشترک پیش از قبض صحیح نیست یا به عبارتی نصوص خاص مانع از تقسیم دین مشترک پیش از قبض هستند.

ارزیابی ادله

پس از بررسی دیدگاه فوق و ادله آن، مشخص گردید که تمامی ادله این قول همگی خدشه‌پذیر است و یارای اثبات نظریه را ندارند:

۱- اشکال بر دلیل «عدم تفاوت میان عین و دین»: چنین تقریری از فقیه اعظم صاحب جواهر عجیب و بعید است؛ اینکه دین عین است به چه معناست؟ حال آنکه عین امر خارجی است و کلی نیست، اما دین امر کلی در ذمه است و عینی و در خارج نیست و تعیین آن در خارج با قصد و پرداخت مدیون و قبض دائن است، حال آنکه در عین مشترک خارجی، تقسیم متوقف بر تراضی هر دو طرف (بدهکار و طلبکار) است (محقق اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۱۹).

۲- اشکال بر دلیل «اقرار حالف بر شراکت سایر شرکا»: مقربه در دین مشترک چیزی نیست جزء اشتغال ذمه بدهکار بر حصه مقر و حصه سایر شرکا و با چنین اقراری چیزی ثابت نمی‌گردد.

به عبارت دیگر، چنان‌که در دیدگاه تفصیلی بیان شد؛ در دین مشترک، اقرار حالف بر اشتراک وی با ناکل بر اصل حق است، نه اینکه اقرار بر اشتراک در مال مأخوذ معین در خارج باشد (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۹۴). اصل حق و مقربه نیز چیزی نیست جزء اشتغال ذمه بدهکار بر حصه مقر و حصه سایر شرکا.

۳- اشکال بر دلیل «عدم ولایت مدیون بر تعیین مال مشترک»: مشهور فقیهان امامیه تعیین دین مشترک را در اختیار و سلطنت دافع و مدیون قرار داده‌اند (محقق اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۱۹؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۹۴)؛ لذا در صورت تعیین دین در خارج توسط مدیون، مال تعیین پیدا می‌کند و با قبض آن توسط طلبکار به ملکیت وی درمی‌آید و نیازی به رضایت سایر شرکا در قبض نیست؛ لذا دلیلی بر شراکت سایر شرکا با حالف وجود ندارد.

۴- اشکال بر دلیل «روایات مربوط به فساد تقسیم دین»: روایاتی که در این مورد بدان استناد شده است، از جمله روایت عبدالله بن سنان از امام صادق (ع): «از امام صادق (ع) در مورد دو نفر پرسیدم که میان آن‌ها اموالی از عین و دین شریک بود، سپس عین و دین را میان خود تقسیم نمودند و بعد تمام یا بخشی از سهم دین یکی از دو شریک تلف شد، اما سهم دین شریک دیگر استیفا شد، آیا مال مأخوذ را به دیگر شریک نیز باید بدهد؟ امام (ع) فرمودند بله، آن مقدار از مالش که از بین رفته است باید پرداخت نماید» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۱۸۶، ۷) یا روایت سلیمان بن خالد از امام صادق (ع): «از امام صادق (ع) سؤال کردم در مورد دو مردی که در مالی باهم شریک بودند، مقداری از مال موجود و در دست آن‌ها و مقداری دیگر در دست این و آن بود، هر دو قسمت مال (موجود و غایب) را میان خود به تساوی تقسیم کردند و سهم غایب یکی از شرکا ضایع شد و از بین رفت، اما دیگری همه را وصول کرد، آیا این شریک نیز باید ضرر دیگری را از وصولی خویش جبران کند و مال از بین رفته نصیب او هم هست؟ امام فرمودند: بله، نباید مال یک نفر از شرکا فقط از بین برود، آنچه از بین رفته است مال او هم بوده است» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، صص ۳۵-۳۶، ح ۳۲۷۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، صص ۳۷۰-۳۷۱، ح ۱). روایات دیگری نیز با مضمون و محتوای روایت سلیمان بن خالد در مسئله موجود است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۱۸۵-۱۸۶، ح ۴-۶؛ ص ۱۹۵، ح ۵۵).

اما با بررسی و تعمق در محتوای روایات مربوطه، مشخص است که چنین روایاتی نمی‌تواند دیدگاه اختصاص دین به حالف را مورد خدشه قرار دهد؛ زیرا، نخست، برخی روایات فوق به دلیل ارسال در سلسله اسناد آن ضعیف‌اند (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۷، صص. ۱۸۵-۱۸۶، ح. ۴-۷). دوم، برخی روایات همچون روایت عبدالله بن سنان، نسبت به عین هم مطلق است و مفاد آن فساد تقسیم مال، خواه در عین و خواه در دین، پیش از قبض است؛ حال آنکه فقها ظاهراً نسبت به عین چنین فتوایی ندارند و تقسیم عین مشترک پیش از قبض را صحیح می‌دانند (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ص. ۱۸). سوم، گذشته از اشکالات مزبور، باید اذعان داشت که روایات مربوطه دلالتی بر محل بحث پژوهش نداشته و بلکه خارج از فرض مسئله پیش رو است؛ زیرا روایات ناظر به جایی است که بدهکار، دین مشترک را به یکی از طلبکاران پرداخت نموده است؛ به عبارتی بدهکار آنچه را پرداخت نموده به قصد وفای دین مشترک پرداخت نموده و در ادای دین مشترک نیز اخذ قابض موجب تعیین سهم او نمی‌گردد و دین مأخوذ مشترک میان تمام شرکا است. حال آنکه محل بحث پژوهش جایی است که بدهکار، سهم مختص به یکی از طلبکاران را پرداخت نموده است نه دین مشترک را. لذا روایات مربوطه دلالت بر فساد و بطلان تقسیم دین پیش از قبض دارند (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۹۵؛ تبریزی، ۱۴۲۹، ج. ۱، ص. ۲۴۸)؛ حال آنکه محل بحث در خصوص جایی است که آیا اگر بدهکار صرفاً دین یکی از شرکا را پرداخت نماید، صحیح است یا خیر (که پیش‌تر بحث شد و آن اینکه در صورت نکول سایر شرکا از سوگند به دلیل مقتضای قاعده چنین عملی صحیح است) و اینکه آیا سهم پرداختی به دریافت‌کننده (حالف) اختصاص دارد یا مشترک میان تمام شرکا است؟ در این مورد نیز پیش‌تر بحث شد که در صورت قصد پرداخت و تعیین بدهکار و قبض طلبکار، دین تعیین پیدا می‌نماید.

بنابراین دو مسئله جداگانه را باید تصور نمود، یکی اینکه آیا تقسیم دین پیش از قبض جایز است یا خیر؟ و دیگری اینکه آیا ادای بخشی از بدهی مشترک به عنوان سهم مختص یکی از طلبکاران صحیح است یا خیر؟ این دو مسئله در کلمات فقها از جمله صاحب جواهر با یکدیگر ترکیب شده‌اند و به نتیجه اشتباه منتهی شده است؛ مسئله تقسیم دین مشترک با مسئله ادای سهم یک نفر از طلبکاران متفاوت بوده و نباید با یکدیگر خلط شوند. روایات ناظر به جایی است که قصد بدهکار پرداخت تمام بدهی خود به تمام شرکا است، گرچه مطابق با روایت فعلاً سهم یکی از آنان را مطابق با تقسیم پرداخت نموده است؛ حال آنکه محل بحث پژوهش در جایی است که بدهکار صرفاً سهم یک نفر را پرداخت می‌نماید و قصد پرداخت سهم دیگر شرکا را ندارد؛ لذا این دو مبحث ارتباطی با هم ندارند.

گرچه روایات مربوطه به محل بحث پژوهش مرتبط نیست و در خصوص عدم جواز تقسیم دین مشترک است، اما در همین خصوص هم باید اذعان داشت که روایات مزبور مطلقاً بر فساد و بطلان تقسیم دین دلالت ندارند، بلکه مفاد آن‌ها یا فساد تقسیم دین در خصوص فرضی است که حصه یکی از دو شریک تلف شده باشد (خوانساری، ۱۴۰۵، ج. ۳، ص. ۳۳۹) یا اگر به اطلاق، غیر تلف را هم شامل باشد، دلالت آن بر فساد تقسیم دین قبل از قبض به ظهور است؛ حال آنکه باید از چنین ظهوری به دلیل روایت علی بن جعفر از امام موسی کاظم (ع)، منقول در قرب الاسناد رفع ید نمود: «علی بن جعفر صادق از برادرش امام موسی کاظم (ع) نقل

می‌نماید که در مورد دو مردی که در سلم شریک‌اند سؤال نمودم، آیا پیش از قبض صحیح است که مال مشترک را میان خود تقسیم نمایند؟ امام فرمودند: اشکالی ندارد» (حمیری، ۱۴۱۳، ص. ۲۶۳، ج. ۱۰۴۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۸، ص. ۳۷۱، ج. ۲)؛ زیرا روایت مزبور نص و صراحت در صحت تقسیم دین پیش از قبض است و به واسطه آن باید از ظهور روایات پیشین در فساد تقسیم دین پیش از قبض رفع ید نمود و آن‌ها را بر استحباب حمل نمود؛ بدین معنا که مطابق با روایات، در مواردی که حصه یکی از شرکا تلف شده است، گرچه وی دیگر مستحق نخواهد بود، اما مستحب است شریکی که حصه‌اش را استیفا نموده است، آنچه را که اخذ نموده با وی تقسیم نماید.

دیدگاه سوم: عدم شراکت مطلقاً

برخی فقیهان در فرض مسئله، صراحتاً قائل به عدم شراکت ناکل در مال مأخوذ توسط حالف شده‌اند؛ بدین معنا که مال مأخوذ توسط حالف، خواه عین و خواه دین، مختص به اوست و ناکل با وی شریک نخواهد بود، بلکه حق وی ساقط می‌گردد (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۸، ص. ۱۹۱؛ کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ص. ۹۱). اطلاق کلام محقق حلی در شرایط نیز مقتضی همین مطلب است (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۴، ص. ۸۴).

ادله دیدگاه

۱- اسقاط نمودن حق با نکول از سوگند: در صورتی که همه شرکا یک شاهد اقامه نموده، هرکدام به تنهایی ملزم به ادای سوگند هستند و با ادای سوگند نسبت به مال ملکیت و استحقاق پیدا می‌کنند؛ لذا ناکل سوگند به دلیل نکول از سوگند، حجت خود را باطل و حقیق را ساقط و ابطال نموده است و در مال مأخوذ توسط حالف شریک نمی‌گردد (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۸، ص. ۱۹۱؛ کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ص. ۹۱).

۲- ورود ضرر بر حالف: لزوم اذن شرکای ناکل جهت اخذ حق حالف و اشتراک حالف با ناکل، سبب ورود ضرر بر حالف می‌شود (کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ص. ۹۱)؛ زیرا حالف در صورت عدم امکان اخذ حق خویش بدون اذن سایر شرکا، بر وی ضرر وارد می‌شود و از طرفی نیز در صورت اخذ حصه خویش و لزوم شراکت سایر شرکای ناکل با وی، سبب تعلق بخشی از مال به ناکل می‌گردد، حال آنکه مطابق با قاعده لاضرر وارد نمودن ضرر بر دیگری جایز نیست.

۳- تقسیم به حکم قاضی: فاضل هندی در کشف اللثام بدون پذیرش دیدگاهی خاص، به ذکر دیدگاه‌های موجود در مسئله پرداخته و سپس دلیل دیدگاه مزبور را ابلغ بودن تقسیم قاضی نسبت به تقسیم به تراضی میان مالک و شریک قرار داده است (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج. ۱۰، ص. ۱۴۳). با این توضیح که دلیل اختصاص مال مأخوذ به حالف این است که حاکم یا به عبارتی قاضی، حکم به انتزاع و تقسیم مال میان حالف و مدعی علیه نموده و چنین تقسیمی چه بسا کامل‌تر و رساتر از تقسیم به تراضی میان مالک و شریک است؛ زیرا تقسیم میان دو مالک، تقسیم عادی میان دو نفر است، حال آنکه تقسیم توسط قاضی، تقسیم بالحکومت و قهری توسط حاکم است و دیگر فاسد نخواهد بود.

۴- لزوم ثبوت مال با یمین حالف برای غیر حالف: اشتراک حالف با ناکلان در مال مشترک، سبب التزام به قول ثبوت مال با سوگند حالف برای غیر حالف می‌گردد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۴، ص. ۸۴). «لزم القول باثبات یمین الحالف مالاً لغيره»؛ حال اینکه مسلم است چنین قولی باطل است و حلف سبب ثبوت مال برای غیر حالف نمی‌گردد، بلکه صرفاً مال برای حالف را ثابت می‌نماید (لنفسه بودن یمین).

ارزیابی ادله

از آنجاکه تمام ادله فوق قابل مناقشه هستند، برخی فقیهان مدعی بدون دلیل بودن دیدگاه فوق شده‌اند (محقق اردبیلی، ۱۴۲۳، ج. ۲، ص. ۳۱۸)؛ مناقشات بر ادله به قرار ذیل‌اند:

۱- اشکال بر دلیل «مسقط حق بودن نکول»: چنین توجیهی موجه به نظر نمی‌رسد؛ با این توضیح که ابطال حجت در فرض مسئله به این معناست که چون قسم ادا نموده، لذا حق وی ثابت نمی‌گردد، نه اینکه بعداً هم نتواند ادعای خود را با دلیل اثبات نماید؛ به عبارتی عدم ادای سوگند به معنای اسقاط حق نیست؛ زیرا چه بسا ممکن است فرد در عین اینکه قسم ادا نمی‌نماید، اما حقتش را اسقاط ننماید.

بنابراین نکول از سوگند تکمیلی همانند نکول از یمین مردوده (سوگند رد شده به مدعی) سبب سقوط حق نمی‌گردد (سبحانی، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۵۳۹). دلیلی بر مسقط حق بودن نکول از یمین مردوده نیست و چنین تنظیمی قیاس بدون دلیل است (آقا ضیاء، بی‌تا، ص. ۱۴۳)؛ حکم قاضی به جهت نکول از یمین مردوده به معنی براءة ذمه مدعی‌علیه از دین است، حال آنکه در نکول از یمین تکمیلی چنین نیست، بلکه امتناع از چنین یمینی به معنی توقف دعوی است تا زمانی که سوگند ادا نماید یا شاهد دیگر اقامه نماید، لذا در صورت فوت ناکل، ورثه وی قائم‌مقام میت می‌گردند و در صورت ادای سوگند ورثه، حصه مورث ثابت می‌گردد.

به عبارت دیگر، روایاتی که دلالت بر اسقاط حق ناکل به مجرد نکول از سوگند دارند، مختص به یمین مردوده است، اما در خصوص یمین تکمیلی یعنی یمینی که جزئی از بینه است، نصی بر مسقط حق بودن ناکل در صورت نکول از آن نیامده است، لذا حکم آن همانند حکم بینه است.

۲- اشکال بر دلیل «ورود ضرر بر حالف»: نخست، آنچه سبب ورود ضرر بر حالف شده، شرکت نیست، زیرا شراکت پیش و پس از ادای سوگند هر دو ثابت بوده است، بلکه آنچه سبب ورود ضرر می‌گردد، عدم اتیان سوگند سایر شرکا است که سبب عدم پرداخت باقی مانده مال توسط بدهکار به مدعی‌ها می‌گردد، لذا حدیث لاضرر صلاحیت استناد جهت دفع شرکت را ندارد (روحانی، ۱۴۱۲، ج. ۲۵، ص. ۱۶۰). دوم، حتی در صورت عامل ضرر بودن شرکت باید اذعان داشت که چنین ضرری را شخص حالف با اقرار بر شراکت ناکل در مال مأخوذ بر خود وارد نموده است و روشن است که اقرار به معنای اعتراف به حقی به ضرر خویش و به نفع دیگری است.

۳- اشکال بر دلیل «ابلاغ بودن تقسیم قاضی»: این دلیل نیز نمی‌تواند مدعای دیدگاه را ثابت نماید، زیرا حکم قاضی مبنی بر تقسیم مال میان حالف و مدعی‌علیه مبتنی بر موازین اثباتی یا به عبارتی حکم ظاهری شرکت مال میان حالف و مدعی‌علیه است، اما از آنجاکه خود حالف معترف است که چنین شرکتی واقعی نیست و خلاف واقع است، بلکه شرکت واقعی بر مال میان وی و سایر شرکا است، لذا در چنین حالتی حکم قاضی

هم در حق او نافذ نیست، چراکه حکم قاضی نمی‌تواند واقع را تغییر دهد و هرکسی عالم باشد به اینکه حکم قاضی خلاف واقع است نمی‌تواند بر اساس حکم قاضی عمل نماید، بلکه باید بر اساس علم خود عمل نماید.

۴- اشکال بر دلیل «اثبات یمین الحالف مالاً لغيره»: یمین سبب اشتراک حالف با غیر حالف نیست تا چنین اشکالی حادث شود، بلکه اشتراک به دلیل تسالم و اعتراف حالف و غیر حالف به اشتراک در مال است. چنین اعترافی در مال عینی بدون اشکال سبب اشتراک در مال مأخوذ می‌گردد، زیرا مقربه و متسالم علیه در عین نفس مال مأخوذ است، لذا در عین حکم به اشتراک می‌گردد. اما در مال دینی اعتراف به اشتراک در آنچه در ذمه مدعی علیه است (ما فی الذمه) می‌باشد نه اعتراف در مال دینی اخذشده، لذا در دین مأخوذ دیگر اقراری وجود ندارد تا سبب شراکت دیگری با حالف گردد.

بنابراین با توجه به تحلیل و ارزیابی‌های صورت‌گرفته بر هر سه دیدگاه چنان به نظر رسد که دیدگاه صائب و به‌حق در خصوص اشتراک یا عدم اشتراک مال مأخوذ میان حالف و ناکل، دیدگاه تفصیل میان عین و دین است؛ در عین حال، به دلیل اقرار شخص حالف، مال میان وی و شریک ناکل مشترک است و تقسیم صورت‌گرفته بر مبنای نظر حالف تقسیمی فاسد است و وی معترف به اشتراک است. در دین، مال مأخوذ مختص به خود حالف است و ناکل به دلیل قاعده تعیین دین بر اثر تعیین مال توسط مدیون و قبض دائن، با وی شریک نیست، زیرا دین کلی در ذمه بوده و اختیار تعیین چنین کلی در عالم خارج بر عهده مدیون است و با قبض دائن نیز به وی اختصاص پیدا می‌نماید. اما سایر دیدگاه‌ها به دلیل مناقشات که بر ادله آن‌ها وارد است و در متن مفصلاً بدان‌ها پرداخته شده است و ذکر مجدد آن‌ها سبب اطاله کلام می‌گردد، قابل‌پذیرش نیستند.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته، در زمینه استحقاق یا عدم استحقاق ناکل سوگند تکمیلی در مال مأخوذ به شرکت، دیدگاه صائب و قابل‌قبول که بتواند مبنای عمل در محاکم قضایی قرار گیرد، دیدگاه تفصیل میان عین و دین است؛ در مال مأخوذ عینی، لزوم اشتراک آن میان حالف و ناکل و در مال دینی اخذشده، لزوم اختصاص به حالف لازم می‌آید. زیرا در مال عینی اخذشده شخص حالف خود معترف به شراکت خویش با ناکل است و مبنای چنین تقسیمی (تقسیم مال میان وی و مدعی علیه) از دیدگاه وی فاسد است، در مال دینی نیز از آنجاکه مال با تعیین آن توسط مدیون جهت پرداخت و قبض آن توسط دائن (حالف) تعیین پیدا نموده، لذا دیگر ضرورتی بر اشتراک ناکل با حالف در آن نیست و اختصاص به حالف پیدا می‌نماید. ادله دیدگاه شراکت مطلقاً خواه در عین و خواه در دین، همگی به‌ویژه روایات که عمده دلیل این دیدگاه است، خدشه‌پذیر بوده و یارای اثبات نظریه را نخواهند داشت؛ روایات مربوطه گذشته از اشکالات موردی که بر آن‌ها وارد است، عمده اشکال آن‌ها در خصوص محتوا و دلالت آن‌ها است که روایات ناظر به جایی است که بدهکار دین مشترک را به یکی از طلبکاران پرداخت نموده، اما محل بحث پژوهش در جایی است که بدهکار سهم مختص به یکی از طلبکاران را پرداخت نموده است نه دین مشترک را؛ که در حالت اول مال با قبض طلبکار تعیین پیدا نمی‌نماید، زیرا مال پرداختی مال مشترک است، اما در حالت دوم مال تعیین پیدا می‌نماید زیرا مال اختصاص به یکی از

طلبکاران است. و اما دیدگاه عدم شراکت مطلقاً، مبتنی بر ادله‌ای است که همگی صراحتاً مورد ایراد هستند؛ عمده دلیل این دیدگاه که اسقاط حق با نکول از سوگند است، به شدت خدشه‌پذیر است، زیرا نکول از سوگند تکمیلی برخلاف یمین مردوده (سوگند بتی) به معنای اسقاط حق نیست، بلکه نهایت اثر آن عدم اثبات حق است نه اسقاط حق.

لذا پیشنهاد می‌گردد با توجه به خالی بودن قوانین موضوعه از محل بحث پژوهش حاضر، ماده‌ای با محتوای متن ذیل به قوانین اضافه گردد:

«در کلیه دعاوی مالی قابل اثبات با شاهد واحد و سوگند، هرگاه خواهان متعدد باشند، تمام شرکا ملزم به اتیان سوگند می‌باشند و در صورت امتناع برخی از اتیان سوگند حق آنان ثابت نخواهد شد. در مال اخذشده توسط خواهان حالف، چنانچه مال مأخوذ به شرکت عین باشد، ناکل با وی سهیم است، اما چنانچه مال دین باشد، ناکل با وی سهیم نخواهد بود.»

منابع

- ابن ادریس حلی، محمد بن احمد. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن براج، عبدالعزیز. (۱۴۰۶ق). المهذب. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن حمزه، محمد بن علی. (۱۴۰۸ق). الوسيلة الى نيل الفضيلة. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی - ره.
- ابن زهره، حمزه بن علی. (۱۴۱۷ق). غنية النزوع الى علمی الأصول و الفروع. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۷ق). المغنی. ریاض: دار عالم الکتب.
- ابو صلاح حلبی، تقی الدین بن نجم الدین. (۱۴۱۳ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین (ع).
- آشتیانی، میرزا محمدحسن بن جعفر. (۱۴۲۵ق). کتاب القضاء. قم: انتشارات زهیر - کنگره علامه آشتیانی قدس سره.
- آقا ضیا، علی بن آخوند ملاً محمد کبیر. (بی تا). کتاب القضاء. قم: چاپ خانه مهر.
- بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۱۹ق). السنن الكبرى. بیروت: دار الفکر.
- تبریزی، جواد. (۱۴۲۹ق). تنقیح مبانی الاحکام کتاب القضاء والشهادات. قم: دار الصدیقة الشهیدیه سلام الله علیها.
- توکلی، محمدمهدی. (۱۳۹۸). مختصر آیین دادرسی مدنی. تهران: انتشارات مکتوب آخر.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة الى تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد. (۱۴۱۹ق). مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامة. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- خمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). قرب الاسناد. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- خمینی، روح الله. (بی تا). تحریر الوسيلة. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
- خوانساری، احمد بن یوسف. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). مبانی تکملة المنهاج. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی ره.
- راوندی، قطب الدین. (۱۴۰۵ق). فقه القرآن. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی - ره.
- روحانی، محمدصادق. (۱۴۱۲ق). فقه الصادق علیه السلام. قم: دار الکتب - مدرسه امام صادق علیه السلام.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۸ق). نظام القضاء و الشهادة فی الشریعة الاسلامیة الغراء. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سلار دیلمی، حمزه بن عبدالعزیز. (۱۴۰۴ق). المراسم العلویة و الأحکام النبویة. قم: منشورات الحرمین.
- شمس، عبدالله. (۱۳۸۷). آیین دادرسی مدنی. تهران: دراک.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی الشرح للمعه الدمشقیة. قم: کتابفروشی داوری.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الى تنقیح شرائع الاسلام. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیة.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبائی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۱۴ق). تکمله العروه الوثقی. قم: کتابفروشی داودی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیة. تهران: المکتبه المرتضویة لاحیاء الآثار الجغرفیة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). الخلاف فی الاحکام. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام فی مسائل الحلال و الحرام. تهران: دار الکتب الاسلامیة.

علامه حلی، حسن بن یوسف. (١٤١٠ق). ارشاد الازهان الی أحكام الایمان. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

علامه حلی، حسن بن یوسف. (١٤٢٠ق). تحریر الاحکام الشریعة علی مذهب الامامیة. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
فاضل لنکرانی، محمد. (١٤٢٠ق). تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسیلة. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
فاضل هندی، محمد بن حسن. (١٤١٦ق). کشف اللثام و الایهام عن قواعد الأحکام. قم: دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (بی تا). مفاتیح الشرائع. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی قدس سره.
کاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر. (١٤٢٢ق). أنوار الفقاهة - کتاب القضاء. نجف: موسسه کاشف الغطاء.
کیدری، قطب الدین. (١٤١٦ق). اصباح الشیعة بمصباح الشریعة. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
محقق اردبیلی، احمد بن محمد. (١٤٠٣ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الازهان. قم: دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

محقق اردبیلی، احمد بن محمد. (١٤٢٢ق). فقه القضاء. قم: بی جا.
محقق حلی، جعفر بن حسن. (١٤٠٨ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
محقق سبزواری، محمدباقر بن مؤمن. (١٤٢٣ق). کفایه الاحکام. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

محقق نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی. (١٤١٥ق). مستند الشیعه فی أحكام الشریعه. قم: موسسه آل البيت (ع).
مرداوی مقدسی، علی بن سلیمان. (١٤١٨ق). الانصاف فی معرفة الراجح من الخلاف علی مذهب الامام أحمد بن حنبل. بیروت: دار الکتب العلمیه.

مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (١٤١٣ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره).
موسوی گلپایگانی، محمدرضا. (١٤١٣ق). کتاب القضاء. قم: دارالقرآن.
مؤمن، محمد. (١٤٢٢ق). مبانی تحریر الوسیله - القضاء و الشهادت. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
نجفی، محمدحسن. (١٤٠٤ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
یزدی، محمد. (١٤٢٩ق). کتاب القضاء فی شرح العروة الوثقی. قم: بی جا.

References

- Ibn Idrīs al-Ḥillī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Sarā'ir al-ḥāwī li-tahrīr al-fatāwā* [The comprehensive secrets for the clarification of legal opinions]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī-yi Vābastah bih Jāmi'ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi 'Ilmiyyah-yi Qom.
- Ibn al-Barrāj, 'Abd al-'Azīz. (1406 AH [1985/1986 CE]). *al-Muhadhdhab* [The refined legal compendium]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī-yi Vābastah bih Jāmi'ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi 'Ilmiyyah-yi Qom.
- Ibn Ḥamzah, Muḥammad ibn 'Alī. (1408 AH [1987/1988 CE]). *al-Wasīlah ilā nayl al-fadīlah* [The means to attaining virtue]. Qom: Intishārāt-i Kitābkhānah-yi Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.

- Ibn Zuhrah, Ḥamzah ibn 'Alī. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Ghunyat al-nuzū 'ilā 'ilmay al-uṣūl wa-l-furū'* [The sufficiency of aspiration toward the sciences of legal principles and branches]. Qom: Mu'assasah-yi Imām Ṣādiq.
- Ibn Qudāmah, 'Abd Allāh ibn Aḥmad. (1417 AH [1996/1997 CE]). *al-Mughnī* [The sufficient]. Riyadh: Dār 'Ālam al-Kutub.
- Abū Ṣalāh al-Ḥalabī, Taqī al-Dīn ibn Najm al-Dīn. (1413 AH [1992/1993 CE]). *al-Kāfi fī al-fiqh* [The sufficient work on jurisprudence]. Isfahan: Kitābkhānah-yi 'Umūmī-yi Imām Amīr al-Mu'minīn.
- Āshtiyānī, Mīrzā Muḥammad Ḥasan ibn Ja'far. (1425 AH [2004/2005 CE]). *Kitāb al-qaḍā'* [The book of adjudication]. Qom: Intishārāt-i Zuhayr-Kungirah-yi 'Allāmah Āshtiyānī.
- Āqā Diyā', 'Alī ibn Ākhūnd Mullā Muḥammad Kabīr. (n.d.). *Kitāb al-qaḍā'* [The book of adjudication]. Qom: Chāpkhānah-yi Mihr.
- Bayhaqī, Aḥmad ibn Ḥusayn. (1419 AH [1998/1999 CE]). *al-Sunan al-kubrā* [The major collection of traditions]. Beirut: Dār al-Fikr.
- Tabrīzī, Jawād. (1429 AH [2008/2009 CE]). *Tanqīḥ mabānī al-aḥkām: Kitāb al-qaḍā' wa-l-shahādāt* [Refinement of the foundations of legal rulings: The book of adjudication and testimonies]. Qom: Dār al-Ṣiddīqah al-Shahīdah.
- Tavakkulī, Muḥammad Mahdī. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Mukhtaṣar-i ā'in-i dādrasī-yi madanī* [A concise account of civil procedure]. Tehran: Intishārāt-i Maktūb-i Ākhar.
- al-Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Tafṣīl Wasā'il al-Shī'ah ilā taḥṣīl masā'il al-sharī'ah* [The detailed means of the Shi'a for obtaining the questions of the law]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Ḥusaynī 'Āmilī, Muḥammad Jawād ibn Muḥammad. (1419 AH [1998/1999 CE]). *Miftāḥ al-karāmah fī sharḥ Qawā'id al-'Allāmah* [The key to nobility: A commentary on al-'Allāmah's legal principles]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī-yi Vābastah bih Jāmi'ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi 'Ilmiyyah-yi Qom.
- Ḥimyarī, 'Abd Allāh ibn Ja'far. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Qurb al-isnād* [Proximity of transmission chains]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (n.d.). *Tahrīr al-wasīlah* [The exposition of the means]. Qom: Mu'assasah-yi Maṭbū'āt-i Dār al-'Ilm.
- Khvānsārī, Aḥmad ibn Yūsuf. (1405 AH [1984/1985 CE]). *Jāmi' al-madārik fī sharḥ Mukhtaṣar al-nāfi'* [The comprehensive guide to understanding: A commentary on Mukhtaṣar al-nāfi']. Qom: Mu'assasah-yi Ismā'īliyyān.
- Khu'ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Mabānī Takmilat al-minhāj* [The foundations of the supplement to al-Minhāj]. Qom: Mu'assasat Iḥyā' Āthār al-Imām al-Khu'ī.
- Rāwandī, Quṭb al-Dīn. (1405 AH [1984/1985 CE]). *Fiqh al-Qur'an* [The jurisprudence of the Qur'an]. Qom: Intishārāt-i Kitābkhānah-yi Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Rūḥānī, Muḥammad Ṣādiq. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Fiqh al-Ṣādiq* [The jurisprudence of al-Ṣādiq]. Qom: Dār al-Kitāb-Madrasah-yi Imām Ṣādiq.
- Subḥānī, Ja'far. (1418 AH [1997/1998 CE]). *Nizām al-qaḍā' wa-l-shahādah fī al-sharī'ah al-islāmiyyah al-gharrā'* [The system of adjudication and testimony in the radiant Islamic law]. Qom: Mu'assasah-yi Imām Ṣādiq.

- Sallār al-Daylamī, Ḥamzah ibn ‘Abd al-‘Azīz. (1404 AH [1983/1984 CE]). *al-Marāsīm al-‘Alawīyyah wa-l-aḥkām al-nabawīyyah* [The Alid ordinances and prophetic rulings]. Qom: Manshūrāt al-Ḥaramayn.
- Shams, ‘Abd Allāh. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Ā`īn-i dādrasī-yi madanī* [Civil procedure]. Tehran: Darāk.
- Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Rawḍah al-bahīyyah fī sharḥ al-Lum‘ah al-Dimashqīyyah* [The splendid garden: A commentary on al-Lum‘ah al-Dimashqīyyah]. Qom: Kitābfulūshī-yi Dāvarī.
- Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Masālik al-afḥām ilā tanqīḥ Sharā‘i‘ al-Islām* [Paths of understanding toward the refinement of Sharā‘i‘ al-Islām]. Qom: Mu‘assasat al-Ma‘ārif al-Islāmiyyah.
- Şāhib Jawāhir, Muḥammad Ḥasan ibn Bāqir. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā‘i‘ al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on Sharā‘i‘ al-Islām]. Beirut: Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī.
- Şadūq, Muḥammad ibn ‘Alī ibn Bābawayh. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Man lā yaḥḍuruḥu al-faqīh* [For one who has no jurist present]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī-yi Vābastah bih Jāmi‘ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi ‘Ilmiyyah-yi Qom.
- Ṭabāṭabā‘ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzīm. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Takmilat al-‘Urwah al-wuṭḥā* [Supplement to al-‘Urwah al-wuṭḥā]. Qom: Kitābfulūshī-yi Dāvarī.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1387 AH [1967/1968 CE]). *al-Mabsūṭ fī fiqh al-Imāmiyyah* [The extensive work on Imami jurisprudence]. Tehran: al-Maktabah al-Murtaḍawīyyah li-Iḥyā‘ al-Āthār al-Ja‘fariyyah.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1407 AH [1986/1987 CE]). *al-Khilāf fī al-aḥkām* [Disagreement in legal rulings]. Qom: Intishārāt-i Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī-yi Ḥawzah-yi ‘Ilmiyyah-yi Qom.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1407 AH [1986/1987 CE]). *Tahdhīb al-aḥkām fī masā‘il al-ḥalāl wa-l-ḥarām* [The refinement of rulings concerning lawful and unlawful matters]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- ‘Allāmah al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Irshād al-adhhān ilā aḥkām al-īmān* [Guidance of minds toward the rulings of faith]. Qom: Intishārāt-i Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī-yi Ḥawzah-yi ‘Ilmiyyah-yi Qom.
- ‘Allāmah al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1420 AH [1999/2000 CE]). *Tahrīr al-aḥkām al-shar‘īyyah ‘alā madhhab al-Imāmiyyah* [The exposition of legal rulings according to the Imami school]. Qom: Mu‘assasah-yi Imām Şādiq.
- Fāḍil Lankarānī, Muḥammad. (1420 AH [1999/2000 CE]). *Tafṣīl al-sharī‘ah fī sharḥ Tahrīr al-wasīlah* [Detailed exposition of the law in commentary on Tahrīr al-wasīlah]. Qom: Markaz-i Fiqhī-yi A‘immah-yi Aṭḥār.
- Fāḍil Hindī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Kashf al-lithām wa-l-ibhām ‘an Qawā‘id al-aḥkām* [Removing the veil and ambiguity from Qawā‘id al-aḥkām]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Vābastah bih Jāmi‘ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi ‘Ilmiyyah-yi Qom.
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Murtaḍā. (n.d.). *Mafātīḥ al-sharā‘i‘* [Keys to the laws]. Qom: Intishārāt-i Kitābkhānah-yi Āyat Allāh Mar‘ashī Najafī.

- Kāshif al-Ghiṭā', Ḥasan ibn Ja'far ibn Khiḍr. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Anwār al-fiqāhah: Kitāb al-qaḍā'* [Lights of jurisprudence: The book of adjudication]. 1st ed. Najaf: Mu'assasat Kāshif al-Ghiṭā'.
- Kaydarī, Qutb al-Dīn. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Iṣbāḥ al-Shī'ah bi-miṣbāḥ al-sharī'ah* [Illuminating the Shi'a with the lamp of the law]. Qom: Mu'assasah-yi Imām Ṣādiq.
- Muḥaqqiq Ardabīlī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Majma' al-fā'idah wa-l-burhān fī sharḥ Irshād al-adhhān* [The compendium of benefit and proof in commentary on Irshād al-adhhān]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Vābastah bih Jāmi'ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi 'Ilmiyyah-yi Qom.
- Muḥaqqiq Ardabīlī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Fiqh al-qaḍā'* [The jurisprudence of adjudication]. Qom: n.p.
- Muḥaqqiq al-Hillī, Ja'far ibn Ḥasan. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Sharā'i' al-Islām fī masā'il al-ḥalāl wa-l-ḥarām* [The laws of Islam concerning lawful and unlawful matters]. Qom: Mu'assasah-yi Ismā'iliyyān.
- Muḥaqqiq Sabzawārī, Muḥammad Bāqir ibn Mu'min. (1423 AH [2002/2003 CE]). *Kifāyat al-aḥkām* [The sufficiency of legal rulings]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī-yi Vābastah bih Jāmi'ah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi 'Ilmiyyah-yi Qom.
- Muḥaqqiq Narāqī, Mawlā Aḥmad ibn Muḥammad Mahdī. (1415 AH [1994/1995 CE]). *Mustanad al-Shī'ah fī aḥkām al-sharī'ah* [The documentary basis of the Shi'a in the rulings of the law]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Mardāwī al-Maqdisī, 'Alī ibn Sulaymān. (1418 AH [1997/1998 CE]). *al-Inṣāf fī ma'rifat al-rājiḥ min al-khilāf 'alā madhhab al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal* [Equity in identifying the preponderant view in disputes within the school of Imam Aḥmad ibn Ḥanbal]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad ibn al-Nu'mān. (1413 AH [1992/1993 CE]). *al-Muqni'ah* [The persuasive work]. Qom: Kungirah-yi Jahānī-yi Hazārah-yi Shaykh Mufīd.
- Mūsawī Gulpāyigānī, Muḥammad Riḍā. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Kitāb al-qaḍā'* [The book of adjudication]. Qom: Dār al-Qur'ān.
- Mu'min, Muḥammad. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Mabānī Tahrīr al-wasīlah: al-Qaḍā' wa-l-shahādāt* [Foundations of Tahrīr al-wasīlah: Adjudication and testimonies]. Tehran: Mu'assasah-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī.
- Yazdī, Muḥammad. (1429 AH [2008/2009 CE]). *Kitāb al-qaḍā' fī sharḥ al-'Urwah al-wuthqā'* [The book of adjudication in commentary on al-'Urwah al-wuthqā']. Qom: n.p.